

KERIMA FILAN
(Sarajevo)

GLEDIŠTA O JEZIKU
VISOČANINA OSMANA ŠUGLIJA,
PISCA IZ 17. STOLJEĆA*

Sažetak

U historiji osmanske književnosti postoje komentari koji su korišteni koliko i izvorno djelo koje komentiraju. Takvima se mogu smatrati razmjerno brojni komentari napisani na knjigu *Emsile* koja je propisivala nastavno gradivo iz arapskog jezika na prvom nivou obrazovanja u osmanskim medresama. Jedan takav komentar napisao je Osman Šugli u Sarajevu 1669. godine na osmansko-turskom jeziku. Sigurno je da je na pisanje tog komentara pisca potaknulo iskustvo koje je stekao u radu s učenicima Gazi Husrev-begove medrese kao korepetitor predavanja.

Pitanje koje je potaknulo pisanje ovoga rada odnosi se na nivo znanja arapskog jezika i jezikoslovlja kojim je raspolagao Osman Šugli kao pisac komentara *Emsile*. U radu se analiziraju oni dijelovi komentara koji ukazuju na piščevo vladanje jezičkom problematikom. Dolazi se do zaključka da su piščevim promišljanjima o jeziku smjer davala učenja arapskih klasičnih jezikoslovaca poput Halîla bin Ahmeda, Sîbevejha, Ahfeša (8–9. stoljeće), da je on poznao literaturu o arapskom jeziku koja je napisana nakon vremena tih klasičnih filologa te da je jezičkoj problematici pristupao kritički. Na ovo ukazuju jasno iznesena piščeva vlastita opredjeljenja o nekim jezičkim pitanjima koja je komentirao.

Ključne riječi: 17. stoljeće, Bosna, Osman Šugli, nauka o jeziku.

* Ovaj rad je prezentiran na Naučnom skupu "Kulturno-historijski tokovi u Bosni od 15. do 19. stoljeća" održanom između 15-17. maja 2015. godine kojim je obilježeno 65 godina rada Orijentalnog instituta u Sarajevu.

UVOD

U prvoj fazi obrazovanja u medresama polaznici škole trebali su savladati arapsku gramatiku kako bi stekli sposobnost da u kasnijem školovanju prate nastavu i koriste literaturu¹. U medresama osmanskog doba učenje arapske gramatike na tom prvom nivou obrazovanja propisavala je knjiga *Emsile* koja je postala najutjecajniji udžbenik za temeljna znanja arapske morfologije (*ilm-i sarf*) i koristila se tokom niza stoljeće na cijelom prostoru Osmanske države². Na listama literature koja se u medresama koristila za poučavanje arapskog jezika *Emsile* se navodi na prvom mjestu³. Potreba za odgovarajućim priručnicima koji će kandidatima detaljnije protumačiti sažeto izloženu gramatiku u *Emsile* i istovremeno ponuditi metodu za način na koji će se obrađivati pojedine cjeline nastavnog gradiva poticala je predavače da pišu svoje udžbenike za učenje arapskog jezika koji, zapravo, predstavljaju prerade ili, drugim riječima, komentare na djelo *Emsile*. Stoga se u zbirkama rukopisnih djela pisanih arapskim pismom nailazi na brojne komentare *Emsile* od kojih su neki na arapskom, a neki na osmansko-turskom jeziku. U ovome će se radu govoriti o komentaru koji je pod naslovom *Tuhfe-i Nâdiriyât-i Şuglî* na osmansko-turskom jeziku napisao Osman-efendija Şugli u Sarajevu u 17. stoljeću⁴.

Karakteristika je komentara da su njihovi pisci sebi postavljali za cilj da jedan izabrani tekst učine korisnicima još bolje razumljivim tako što će ga tumačiti i komentirati⁵. Osman Şugli u uvodu *Tuhfe-i Nâdiriyât-*

¹ Potrebno je reći da su kandidati, koji su dolazili na školovanje u medrese, poznavali osnove arapskog jezika, a to su učili kroz prethodno školovanje, u mektebima. U Sarajevu je, na primjer, Gazi Husrev-begov mekteb bio jedna od škola koje su pripremale učenike za nastavak školovanja u medresama.

² Premda nije poznato vrijeme nastanka *Emsile*, kao ni ime pisca koji ju je napisao, sigurno je da je starija od 1561. godine, kada je umro es-Surûrî, pisac najstarijeg poznatog komentara na *Emsile*.

³ Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme fi tertîb...", 5; Dursun Hazer, 2002: 283; Mefail Hızlı, 2008: 31–34.

⁴ Ovo djelo sadržano je u kodeksu koji se pod signaturom R-456 nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo. Kodeks je obradio Haso Popara u drugom svesku *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* tog Arhiva (2011: 446–448). Ličnost i djela Osman-efendije Şuglija predstavio je isti istraživač u radu "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Şugliji, sinu Ahmedovu – Prilog izučavanju književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima". Vidi: Popara, 2011: 7–33.

⁵ Mnogi istraživači navode da su se za komentiranje birali tekstovi koji su već imali epitet značajnih. No posve je sigurno da su se komentari pisali i na djela koja su bila izvan kanona. Zapravo je komentar poticao zanimanje za djelo koje se komentiralo. Posebno su se često pisali komentari (ili prerade) na tekstove koji su se koristili u pedagoške svrhe. Vidi: Christina Shuttleworth Kraus, 2014: 424.

i Šugli navodi da je njegova namjera izložiti neke paradigmatičke oblike arapskog jezika koji su obrađeni u udžbeniku *Emsile* nadajući se da će njihovo tumačenje racionalizirati i učenicima omogućiti da u manje vremena usvoje veću količinu znanja (fol. 64). Iz tih se uvodnih riječi razumije da su za Osmana Šuglija ciljni korisnici njegovoga komentara bili učenici koji su pohađali medrese. Na ideju da napiše komentar na *Emsile* pisca je vjerovatno potaknulo iskustvo rada s učenicima u svojstvu mufta u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu⁶. U toj službi Osman Šugli je imao obavezu pojašnjavati kandidatima predavanja koja je držao muderis i pomagati im da savladaju nastavno gradivo.

Tekst Šuglijeva komentara prožet je njegovim savjetima pedagoškog karaktera. Neki od tih savjeta odnose se na vladanje učenika tokom stjecanja obrazovanja, neki na metode učenja, a mjestimično je pisac napisao pokoji stav o tome kako predavač treba učenicima izlagati nastavno gradivo za koje se očekuje da ga savladaju. Iz zapisa takvoga sadržaja može se ponešto zaključiti o Osmanu Šugliju kao onovremenom pedagogu, metodičaru i didaktičaru.

Način na koji je Osman Šugli u svome komentaru preradio nastavno gradivo koje obrađuje knjiga *Emsile* morao je biti usklađen s tadašnjim metodama učenja arapskog jezika. Ma koliko mu je već stečeno iskustvo u poučavanju arapskog bilo korisno da odredi silnice za pisanje praktičnog udžbenika tog jezika, Šugli je morao poznavati jezikoslovlje svoga vremena da bi tumačio jezik. U ovome radu propitivat ćemo koliko je jezikoslovlje Šuglijeva vremena prisutno u ovome njegovom mladenačkom komentaru. Naša je naime pretpostavka da je Osman Šugli svoj komentar *Emsile* napisao u mlađoj životnoj dobi. Prema njegovim riječima, izraženim u stihovima

Girid kal'asınuñ fethi deminde / ki tarihi idi biñ seksen yılında
Perişân hâturuma düşdi cem'î / K'ola yârânımuñ güyâ ki şem'î (fol. 64)

na ideju da napiše takvo djelo, “koje će biti svjetiljka drugima”, Šugli je došao u vrijeme kada su Osmanlije zauzeli tvrđavu na Kreti, 1080. hidžretske godine, a to je 1669. godina. Premda nije poznato kada je Osman Šugli rođen, prema pouzdanom podatku da je umro 1715. godine⁷, vidi se da je nakon pisanja komentara, koji je predmet ove analize, poživio još više od četrdeset godina.

⁶ Da je Osman Šugli obavljao posao mufta u Gazi Husrev-begovoj medresi utvrdio je Haso Popara. Vidi: Popara, 2011: 19.

⁷ Popara navodi (2011: 11) da je Osman Šugli rođen u Visokom zasigurno prije 1645. godine. Datum Šuglijeve smrti zapisao je Abdullah Drnišlija.

Pitanje o Šuglijevoj jezičkoj spremi bit će nam vodilja dok u njegovom komentaru pod naslovom *Tuhfe-i Nâdiriyât-i Şuglî* čitamo bilješke o arapskom jeziku i tumačenje gramatičkih kategorija.

NAUKA O JEZIKU MEĐU DRUGIM NAUKAMA

Na početku svoga djela Osman Šugli se obratio budućim čitaocima ovim riječima: *pes imdi bil ey tâlib-i 'ilm – a sad, neka znaš ti koji težiš znanju*

'ilm-i sarfuḡ otuzbeş babı vardur. Her baba göre birer nüsha iktizâ eyler; ammâ bu 'amel-i kesîre muhtâc olub sîbyân-ı ders-hânâna dînyâda zahmet ve meşakat gösterir. Belki bi'l-küliyye her biri gayr-ı tarîka sulûk edüp bu ne zemân olurdi, bunuy tahsîlinden rüçû' eylerlerdi (fol. 72).

“*Ilm-i sarf* (morfologiju) čini 35 cjelina. Za svaku od njih potrebno je napisati po jedno zasebno djelo. Ali to je velik posao i to bi i za učenike bilo veliko opterećenje. Kada bi im se ova nauka ponudila na taj način, možda bi svaki otišao nekim svojim putem i odustao od učenja.”

Iz ovih se riječi vidi da je Osman Šugli znao kako treba pisati didaktičku gramatiku. Ona treba biti koncipirana tako da učenicima pomogne u savladavanju onoliko nastavnog gradiva koliko će unaprijediti njihovo znanje na jednom nivou obrazovanja i osposobiti ih za dalje školovanje⁸. Ta gramatika treba biti praktičan udžbenik. Istovremeno je Šugli pokazao da on zna šta je naučna gramatika – to je ona koja jezik obrađuje iscrpno i precizno tako da bi za svaku od 35 cjelina, koliko ih po Šuglijevim riječima ima arapska morfologija, mogla nastati po jedna knjiga.

Na osnovu izvora koji neposredno ili pak posredno govore o obrazovanju u osmansko doba, kao i na osnovu biografija i idžâzetnâma (diploma) osmanskih učenjaka iz kojih je također moguće iščitavati podatke o osmanskom obrazovnom sistemu, poznato je kojim su se redom izučavale nauke u osmanskim medresama. Najprije se učila gramatika arapskog jezika kroz dvije oblasti: morfologiju (*ilm-i sarf*) i sintaksu (*ilm-i nahv*). Treće područje preko kojega se ovladavalo arapskim jezikom, retorika (*belâgat*) dolazila je na red u kasnijim godinama školovanja, nakon što se savladaju određeni nivoi fikha,

⁸ Šugli je to izrazio jednom izrekom koju je zabilježio na bosanskom jeziku: *Bosna dilince išçi hrane za snage dedikleri gibi* (fol. 72): “To se na bosanskom jeziku kaže ‘išči hrane za snage’”.

logike i književnosti⁹. Kroz učenje tih disciplina unapređivalo se i znanje arapskog jer je “za savladavanje ovih nauka važno razumjeti odnos između pojma i riječi kojom je pojam označen, zbog čega mnoge rasprave u području tih nauka neizbježno zadiru u filozofiju jezika”¹⁰. Na kraju niza koji pokazuje kojim su se slijedom stjecala znanja u medresama stoje usûl-i fikh, hadis i tefsir. Taj niz pokazuje da je svrha obrazovanja bila razumijevanje izvorâ islamske vjere i Apsolutnog Bića. Budući da je “jezik sredstvo, instrument koji prenosi i predstavlja pojmove u ovome stvarnom svijetu, nauke o jeziku su se u osmanskim medresama kvalificirale kao nauke-oruđa (âlet ilimler) pomoću kojih se dostiže do pojmova u stvarnom svijetu”¹¹. Stoga su se nauke o jeziku nazivale oruđima (âlet) neophodnim za ovladavanje visokim naukama¹².

Odnos prema jeziku u osmanskoj kulturi – i uopće u islamskoj kulturi¹³ – iskazan je u definiciji da je “potrebno dobro poznavati jezik za pravilno vjerovanje i razumijevanje postojanja”¹⁴. Jezik je stvoren i on, kao i sve drugo stvoreno pripada Apsolutnom Postojanju – Apsolutno Postojanje nosi u sebi sve što je stvoreno, pa tako i jezik. Jezik se mora razvijati kao nauka da bi uspijevao obuhvatiti ono što visoke nauke uče o Apsolutnom Postojanju. To gledište podrazumijeva razvijanje nauke o jeziku kao samosvojne naučne discipline kojoj je predmet istraživanja struktura jezika kroz oblasti morfologije sa tvorbom riječi (*sarf*), sintakse (*nahv*), retorike (*belâgat*), leksikografije, a na drugoj strani kao discipline unutar visokih nauka koja jezički oblikuje (sa)znanja o postojanju i Apsolutnom Postojanju.

Za razvijanje i unapređenje nauka o jeziku neophodno je dobro vladati njihovim temeljnim disciplinama, a to su morfologija i sintaksa. Znanje morfologije (oblika i značenja riječi) potrebno je da se razumiju pojmovi koji su imenovani riječima, znanje sintakse neophodno je da se razumiju ideje koje se izražavaju nizovima riječi.

⁹ O ovome opširnije vidi u: Şükran Fazlıoğlu, 2002. Dostupno na: www.ihsanfazlioglu.net/SukranFazlioglu/LanguageRoad-TR.pdf. Pristupljeno 4.6.2015.

¹⁰ Isto.

¹¹ İhsan Fazlıoğlu, 2003. Dostupno na: www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php? Pristupljeno 10.7.2015.

¹² Visoke nauke nazivaju se *ulûm-i âliyye*, a nauke o jeziku spadaju u *ulûm-i âliyye*. Prve imaju atribut izveden iz pridjeva ‘*âli*’ (visok, uzvišen), druge opisuje pridjev *âli* koji je izveden iz imenice *âlet* i njegovo je značenje “onaj koji se odnosi na instrument, sredstvo”. Navedeno prema: Şükran Fazlıoğlu, 2002.

¹³ O razvoju poimanja jezika u islamskoj kulturi vidi: Şükran Fazlıoğlu, 2002.

¹⁴ Isto.

Morfologiju i sintaksu (arapskog jezika) Osman Šugli je u svome komentaru opisao ovim riječima:

‘İlm-i sarfummü’l-’ulûmdur, ‘ilmü’l-nahv ebü’l-’ulûm oldığı gibi. Niteki eb ile ummuḡ ictimâ’ından bi-emrillâh evlâd hâsıl olursa kezâlik ‘ilm-i sarf ve ‘ilm-i nahvuḡ ma’rifeleri ile Allâhuḡ lütfle cemî’an ‘ulûmuḡ ma’rifeti hâsıl olur (fol. 72).

“Morfologija je majka svih nauka, kao što je sintaksa otac svih nauka, pa kako se Božijom odredbom, putem sjedinjenja majke i oca, razviju druge nauke, koje su potomci (*evlâd*) ovih dviju, one nose u sebi mudrost, ljepotu, vještinu (*ma’rifetler*) ovih roditeljskih nauka.”

Odlučnu rečenicu o tome da je morfologija (*ilm-i sarf*) “majka svih nauka” donijeli su i neki drugi osmanski jezikoslovci u svojim djelima¹⁵ pokazujući na taj način da prihvaćaju kvalifikaciju morfologije za koju se smatra da ju je postavio Ahmed bin ‘Alî bin Mes‘ûd (um. 1300/1301) u svome djelu *Merâhu’l-ervâh*¹⁶. To djelo se također koristilo kao udžbenik za arapski jezik¹⁷. Kvalifikacija sintakse da je to područje jezikoslovlja otac svih nauka te da su morfologija i sintaksa zajedno roditeljske nauke koje su, zakonom prirode, prisutne u svim drugim naukama kazuje da Osman Šugli zastupa gledište da bez tih jezičkih disciplina čovjeku ne bi bile dostupne druge nauke i da je “nauka o jeziku uvjet za svako intelektualno djelovanje”¹⁸.

Kako se njegovo djelo bavi morfološkim kategorijama arapskog, Osman Šugli je prvi osvrtao na jezik kao naučnu disciplinu posvetio morfologiji rekavši da je ta oblast jezikoslovlja “alhemija arapskog jezika i ključ koji otvara riznice nauke o književnosti, da ona uistinu jest jedna mala oblast nauke, ali kako god mala količina alhemije ima utjecaja na velike pojave, tako morfologija riječima daje oblik i značenje, a sve nauke koriste riječi kao svoj izraz”. Taj odlomak, kazan Šuglijevim riječima, glasi:

Ma’lûm ola ki ilm-i sarf kimyâ-yi lûgat-i ‘Arab ve miftâh-i kunûz-i ilm-i edebdür. Niteki kimyâ-yı kalîluḡ eşyâ’-yı kesîrede te’sîri var ise kezâlik ‘ilm-i sarf dahi gerçek şey-i kalîldür. Amma cemî’an ‘ulûmuḡ kelimeleri ma’rifeti anuḡla hâsıldur (fol. 72).

¹⁵ Poput Osmana Šuglija, i Kuyucakli Abdullah Efendi jedan je od pisaca komentara iz područja *ilm-i sarf* koji tu oblast jezikoslovlja, po uzoru na Ahmeda b. ‘Alîja b. Mes‘ûda, naziva majkom svih nauka. Up. Adem Gerlegez, 2008: 17.

¹⁶ Ismail Demir, 2014: 64.

¹⁷ Mefail Hızlı, 2008: 31. Şükran Fazlıoğlu, “Nebî Efendî-zâde’nin *Kasîde fi el-kutub el-mehûre fi el-ulûm*’una göre...”, 16.

¹⁸ Şükran Fazlıoğlu, 2012: 14.

Kada se ima na umu da je Šuglijev komentar namijenjen onima koji uče arapski jezik, ovakvi opisi jezikoslovnih disciplina zasigurno imaju i pedagošku funkciju. Pa ipak, oni odražavaju klasično učenje u islamskoj kulturi da je za bavljenje naukom važno polazište znanje arapskog jezika; jezik čine riječi i riječi su te koje daju život svim naukama. Znanje morfologije, to jest paradigmi i značenja riječi kao rječničkih jedinica, potrebno je da bi se spoznao novi život koji riječ dobiva u različitim naukama.

TERMIN – NOVI ŽIVOT RIJEČI

To svojstvo riječi da ona u drukčijem okruženju poprima novi život, to jest novo terminološko značenje, Šugli je pokazivao dosljednim navođenjem i rječničkih i terminoloških značenja arapskog jezičkog nazivlja. Navest ćemo primjer za tip arapskih nepravilnih glagola *mudâ'af*:

Mudâ'af ise lugatde iki kat olmuşa derler. Amma istulâhlarında şol kelimeye derler ki 'ayne'l-fi'li ile lâme'l-fi'li bir cinsden olup anlari biri birine idgâm ve idhâl edeler (fol. 68).

“U rječniku stoji da se *mûdâ'af* kaže za ono što je udvostručeno. U jezikoslovlju se *mûdâ'afom* naziva riječ koja na mjestu *ajna* i na mjestu *lâma* ima isti konsonant i ti se konsonanti sliju u jedan [koji se onda izgovara udvostručeno].”

Kao što se vidi u navedenom tekstu, pisac je davao i određena napomene koje se odnose na fonetiku. Na njih se nailazi kroz cijeli tekst komentara jer je o fonetici pisac govorio kada se za to ukazala potreba, kao na primjer, kod nepravilnih glagola. Ovako objašnjava arapski nepravilni glagol tipa *edžvef*:

Ecvef lugatde içi boş şeye derler. Amma istulâhlarında iki kisma munkasımdur. Birine ecvef-i vâvî derler, ikincisine ecvef-i yâ'î derler. Ecvef-i vâvî şol lafza derler ki 'ayne'l-fi'li vav ola, kâle gibi, aslı kavele'dur. Vav harfi 'illet, müteharrik, mâ-kablî meftûh vâvî elife kalıb etdük kâle oldı (fol. 69)

“U rječniku se *edžvef* kaže za nešto čija je sredina prazna. U gramatici se *edžvef* dijeli na dvije vrste. Jedna je *edžvef* sa *vavom*, druga je *edžvef* s glasom *jâ*. *Edžvefom* s *vavom* nazivaju onu riječ kod koje na mjestu *ajna* stoji *vav*, kao što je *kâle*. Ovaj oblik dolazi od *kavele*. Glas *vav* je slab i ima vokal koji se prenosi na *fethu* što mu prethodi. *Vav* smo pretvorili u *elif* i nastao je oblik *kâle*”.

Ovakvim izlaganjem je Osman Šugli korisnika svoga djela poučavao i oblicima i značenjima riječi.

O značenju pridjeva *sahîh* koji se u jezičkom nazivlju pojavljuje u konstrukciji *fi 'l-i sahîh* Šugli kaže:

Sahîh lugatde sag ve dürüst olıcı amma istilahlarında şol kelimeye derler ki fâ 'i 'l-fi 'li ve 'ayne 'l-fi 'li ve lâme 'l-fi 'li mukâbelesinde harf-i 'illet olmaya (fol. 68).

“*Sahîh* se u rječniku tumači značenjem ‘koji je potpun i ispravan’, a u jezikoslovlju tako se naziva riječ koja ima zdrave, potpune konsonante i na mjestu *fe* i na mjestu *ajna* i na mjestu *lâma*.”

Za riječ *bâb*, koja znači “vrata”, “kapija”, Šugli navodi da u jezikoslovlju označava “vrata koja se otvaraju prema znanju” (*Lugatde kapuya derler amma istilâhlarında heman 'ulûm kapusına derler (fol. 76).*

Među primjerima tumačenja jezičkog nazivlja, pažnju privlači ono koje se odnosi na *masdar* – glagolsku imenicu. Navodimo ga u cjelini, u arapskoj verziji i u paralelnom osmansko-turskom prevodu koji je od arapskog teksta odvojen konektorom *ya 'ni*. Tekst donesen na arapskom je izvorni, onaj koji se komentira, a tekst na turskom jeziku piščev je komentar. Konektor *ya 'ni* – ili na drugim mjestima *pes* te konstrukcije *mahsûl-i beyt* i *mahsûl-i terkîb* – uobičajeni su izrazi koji označavaju granicu između izvornog teksta i komentara, zbog čega se mogu smatrati “komentarskim terminima”¹⁹. Osman Šugli ih je, u skladu s običajem, ispisivao crvenom tintom kako bi u tekstu bili dobro uočljivi.

El-masdar fi 'l-luga huve 'l-mevzî 'u 'l-lezî yasduru 'anhu 'l-ibil, ya 'ni masdar lugatde şol yere derler ki andan develer çıkar. Istilâhlarında ise masdar şol isme derler ki andan eşyâ-ı tis 'a tevellüd eyler (fol. 81).

“U rječniku se kaže da je *masdar* naziv za mjesto na kojem (sa kojeg) se pojave deve. U nauci o jeziku *masdarom* se označava imenica iz koje se izvodi devet drugih oblika.”²⁰

U rječniku savremenog arapskog jezika imenica *masdar* protumačena je značenjima “mjesto odakle se vraća”, “ishodište”, “izvor”, “porijeklo”²¹. To što Osman Šugli spominje “pojavljivanje deva” u vezi je s definicijama koje su za *masdar* davali neki klasični arapski gramatičari. Prema tom tumačenju riječi *masdar* i *mevrid* ukazuju na vodu

¹⁹ Şükran Fazlıoğlu, 2014: 97.

²⁰ Devet oblika na koje Šugli ovdje misli jesu: *fi 'l-i mâzî, fi 'l-i muzâri, emr-i hâzır, emr-i nehıy, ism-i fâ 'il, ism-i mef 'ûl, ism-i zemân, ism-i mekân, ism-i âlet*.

²¹ Teufik Muftić, 1973/I: 1851.

na koju svraćaju deve pa se potom pojave s tog mjesta²². Kada se zna da je u pustinji česta optička pojava vidjeti vodu koja zapravo ne postoji, pojavljivanje deva siguran je znak stvarnoga postojanja vode. To bi mogao biti razlog zašto se deve povezuju s “ishodištem”, odnosno izvorom vode. Šuglijev opis značenja imenice *masdar*, prema tome, korespondira s onim koje su davali klasični gramatičari.

ŠUGLIJEVE RASPRAVE O GRAMATIČKIM KATEGORIJAMA

Još jedan razlog zbog kojega Šuglijeve riječi o *masdaru* zaslužuju pažnju jest tumačenje da je to imenska riječ iz koje se izvode drugi gramatički oblici. Po ovome se može suditi da je Osman Šugli slijedio tradiciju Basranske škole arapskih gramatičara koji su infinitiv (*masdar*) smatrali osnovom za izvođenje glagolskih i imenskih oblika, za razliku od kufskih gramatičara koji su za osnovu uzimali perfekt u 3. licu jednine muškog roda²³.

Svoju zaokupljenost *masdarom* kao gramatičkom kategorijom Šugli je iskazao formuliranjem pitanja kojim ukazuje na mogućnost različitih odgovora: “Je li ova riječ (*masdar*) izvedenica (*müştak*) ili osnova iz koje se izvode druge riječi (*müştak minhu*)?” Odgovorom da je *masdar* “prema učenju basranske uleme, osnova iz koje se izvodi” (*Ulemâ-i Basra katında müştakdır* (fol. 78), Šugli je pokazao da je to jedno od gledišta. Naime, ovakav Šuglijev odgovor implicira postojanje i drukčijeg gledišta.

Osman Šugli je na više mjesta u komentaru za svoje tumačenje arapskih jezičkih kategorija potporu tražio u učenjima drugih znalaca o čemu je izvijestio čitaoca. Tako je, izlažući gramatičku kategoriju vremena, objasnio značenja prošlog, sadašnjeg i budućeg vremena i potom naveo primjere koje je preuzeo od poznatog klasičnog arapskog jezikoslovca Halîla bin Ahmeda (um. 791) (*Halîl bin Ahmed hazretleri buyurur ki emsi kad mate ve'l-yevmu fi'n-nez'i ve gada lem yuled* (fol. 90)).

Potrebno je istaknuti da je pisac komentara svoj tekst jasno odvojio od primjera koje je preuzeo. Takav način izlaganja pokazuje da je on objektivni analitičar koji se pozabavio literaturom prije nego što je pristupio pisanju komentara. U izlaganje o kategoriji vremena on čitaoca uvodi riječima da su “učenjaci mnogo raspravljali o glagolskim vremenima” (*zemânlar hakkında 'ulemâ çok söz söylemişler* (fol. 89)). Stoga je gotovo očekivano da se u vezi s njom pozvao na veliko ime arapskog jezikoslovlja.

²² Ovakvo tumačenje, na primjer, daje Ebu'l-Bekâ.

²³ Teufik Muftić, 1997: 281.

Pa ipak, Šugli nije uvijek pri spomenu drugih autoriteta pokazao punu vjeru u njihova gledišta već je mjestimično stupio u polemiku s njima. Tu je sposobnost pokazao u izlaganju o arapskim glagolima čuđenja ili divljenja (*fi'l-i te'accüb*). Opisao je dva oblika za izražavanje tih značenja: jedan je glagolski oblik *ef'al* koji dolazi s česticom *mâ* ispred sebe i imenicom, odnosno spojenom ličnom zamjenicom u akuzativu iza sebe; drugi je glagolski oblik *ef'il* iza kojega slijedi prijedlog *bi* s imenicom, odnosno spojenom ličnom zamjenicom u genitivu. Nakon tog izlaganja Šugli je pokazao kako tvorbu ovih oblika tumače, na jednoj strani Sîbevejh (um. 796.) i njegov učitelj Halîl bin Ahmed (um. 791.), a na drugoj strani Ebu'l-Hasan el-Ahfeš el-Evsat (um.830.) kojega on oslovljava kratkim imenom Ahfeš.

Nakon što je iznio ono što je mislio da treba reći o ovoj polemici, Šugli je dao svoj zaključak započinjući umjerenim riječima “da o ovoj temi ima mnogo razilaženja među učenjacima”. Potom je ton zaoštrio rekavši da se o toj temi vode rasprave “preko svake mjere” (*haddan bârûn kîl u kâl vâki' olmuş*) i napokon dodao da od tih rasprava “čovjeku bruji u glavi” (*'âkillar çañ olur*) (fol. 111)²⁴.

Šugli je ovdje istupio kao kritičar rasprava koje ne pokazuju naučnu opravdanost. Izlaganje o ovoj gramatičkoj kategoriji on nije napustio ne izrekavši vlastito opredjeljenje koje je rezultat njegovoga razmišljanja o gledištima drugih jezikoslovaca. Šugli naime navodi kako “neki kažu da se obilježje glagola kojima se izražava čuđenje ili divljenje, s obzirom na njihovo značenje, ogleda u jednom “što” – njegovim riječima kazano, mâbeyinlerinde fark heman bir *nedür*. Riječ je o turskoj upitnoj zamjenici *ne* koja u pridjevskoj funkciji ima značenje kvalitativne usklične zamjenice “kako”, “što”²⁵. Konačno ovo izlaganje zatvara opredjeljenjem da se doista za jedan oblik *fi'l-i te'accüb* daju značenja koja odgovaraju “upitnom obliku” u turskom jeziku²⁶ (*niteki manâ dahi öylece verildi ki Türkî dilinde buña edat-i istifhâm ta'bîr olunur*) (fol. 111).

Ova je diskusija zanimljiva ne samo zato što Šugli svoje izlaganje podupire poznatom jezikoslovnom literaturom već što u zaključku iznosi vlastito razmišljanje u smjeru upoređivanja arapskog jezika na jednoj strani i turskog jezika na drugoj strani. Istaknimo ovdje da on turski jezika upravo naziva *Türkî dili*.

²⁴ Mi smo ponudili stiliziran prevod “čovjeku bruji u glavi”, a doslovan bi bio da “pameti postaju klepala”, tj. lupa se u ljudske pameti koje onda samo odzvanjaju umjesto da misle.

²⁵ Na primjer: *Ne güzel manzara! Kako lijep krajolik.*

²⁶ Osman Šugli na ovome mjestu ne daje primjere koji bi omogućili da se navedena zamjenica sagleda u kontekstu. Stoga prenosimo iz literature primjere koji ilustriraju razliku na koju Šugli ukazuje: *Mâ ensarehu! O acayıp yardım etti. (On je puno pomogao.) Ve ensir bihi! O ne acayıp yardım etti!* (Kako je on puno pomogao!).

Jedna druga tema koja pokazuje da je Šugli svoje izlaganje naslanjao na čvrste temelje, kao što je literatura iz arapskog jezikoslovlja, jest pitanje razlike između *hemzeta* i *elifa*. Pisac najprije izlaže u čemu se ogleda razlika među njima: *hemze* može nositi različite vokale, dok je *elif* “sâkin”, to jest uvijek je s *fethom*. Potom navodi da se “u knjigama o arapskom jeziku često *hemze* i *elif* zamjenjuju jedan drugim” (*Ve ma'lûm ola ki kutub-i 'arebiyyede biri biri içün isti 'âre olinup hemzeyle elif elife hemze çok itlâk olinur* (fol. 95)). Zbog toga, kaže dalje Šugli, izgleda kao da su *hemze* i *elif* zamjenjivi (*zâhiren 'alâ sebîli 't-taglîbdür* (fol. 95)).

Svoje izlaganje o ovome pitanju Šugli naslanja na neke glose u kojima piše (*ba'zî havâşide yazar ki*) da postoji 20 različitih upotreba *elifa*. Potom navodi svih 20 upotreba ilustrirajući svaku po jednim primjerom. Neke od primjera Šugli je uzeo iz kur'anskog teksta. Za taj postupak neophodna je podloga dobro razumijevanje Svetog Teksta i preciznost u tumačenja arapskog jezika primjerima iz Kur'ana. Pokazat ćemo te primjere:

Dokuzuncusina elif-i inkâr derler. Allahu Subhanehu ve Tea'alanuñ E ted'üne ba'len ve tezerüne ahsene'l-hâlikîn²⁷ kavl-i şerifinde vaki' oldığı gibidür (fol. 96).

“Deveti nazivaju elifom negodovanja, kao što je u Časnom Govoru Uzvišenoga Allaha, neka je slavljen On: ‘Zar se ne bojite? Što se Bâlu klanjate, a najljepšeg stvoritelja ostavljate, [Allaha, Gospodara svoga i Gospodara vaših predaka drevnih?’]”

Onuncisina elif-i takdîr derler. Bu dahi Allahu Subhanehu ve Te'alanuñ E lestu bi rabbikum²⁸ kavl-i latifinde vaki' oldığı gibidür (fol. 96).

“Deseti nazivaju elifom odobravanja. i ovaj ima u Lijepom Govoru Uzvišenoga Allaha, neka je slavljen On: ‘Zar Ja nisam Gospodar vaš?’.”

Ondokuzuncisina elif-i vâsita derler. Allah Subhanehu ve Te'alanuñ Ve enzirhum²⁹ kavl-i pâkinde vaki' oldığı gibi (fol. 97).

“Devetnaesti nazivaju elifom sredstva, kao što je u Čistom Govoru Uzvišenoga Allaha, neka je slavljen On: ‘I opomeni ih’.”

Iz nekih se Šuglijevih formulacija vidi da je njegovo izlaganje rezultat razmišljanja o gledištima drugih učenjaka. Tako je, izloživši u svome

²⁷ *Kur'an*, Es-Sâffât, 37:125. Pisac dakako u jednom ovako sažetom tekstu kao što je komentar nije pokazao mjesto na kojem stoji citirani tekst u Kur'anu. Provjerom smo došli do podataka koje ovdje navodimo.

²⁸ *Kur'an*, El-A'râf, 7:172.

²⁹ *Kur'an*, Merjem, 19:39.

djelu da je *ve* kao vrsta riječi veznik, naveo kako se “većina sintaksičara (*ekser-i nuhât katında*) slaže da u arapskom jeziku ima deset veznika” i potom ih nabrojao: *Birisi vav’dur. İkincisi fâ’dur. Üçüncüsü summe’dur. Dördüncüsü hattâ’dur. Beşincisi ev’dür. Altıncısı ammâ’dur. Yedincisi em’dur. Sekizincisi lâ’dur. Dokuzuncusu bel’dur. Onuncısı lâkin’dur* (fol. 86).

Kako se vidi, Osman Šugli je naveo koordinativne veznike, i to sastavne (*ve, fe, summe, hattâ, lâ*), rastavne (*em, ev, ammâ*) i suprotne (*bel, lâkin*). Potrebno je primijetiti da se pisac ovdje poziva na sintaksičare, po čemu se može zaključiti da se razlikovanje veznika, s obzirom na njihove vrste, razmatralo u sintaksi rečenice.

Mjestimično se Osman Šugli poziva na profesore od kojih je učio. Tako u paragrafu u kojem objašnjava tri oblika imena oruđa (*ism-i âlet*) opisuje ponaosob svaki glas koji čini ova imena³⁰, što je njegova redovna praksa, pokazujući na taj način šta je u jednoj riječi leksička a šta gramatička morfema. Posljednji u ovome tročlanom nizu imenâ oruđa je oblik *mif’âletun* ilustriran primjerom *miksahatun*. Za posljednji glas “te” Šugli kaže da je *tâ’-i ‘iveziyye* (fol. 102), to jest. “te” koje ne nosi nikakvo značenje, i potom dodaje rečenicu: “Tako sam čuo od svojih učitelja”. Tu je posljednju rečenicu proširio molitvom Bogu da bude milostiv prema onima od kojih je on učio te prema svim vjernicima i vjernicama (*Kezâ semi’tu ‘an esâtîzî radiallahu Teâlâ anhum ve ‘an cemî’i’l mu’minîn ve’l-mu’minât*). Cijelu je rečenicu, a ne samo molitvu, Šugli zapisao na arapskom jeziku. Glagol *semi’tu* (“čuo sam”) ukazuje na njegov kontakt uživo s učiteljima na koje se poziva.

Isti je glagol Šugli upotrijebio i u ovoj rečenici: “Tako smo čuli od našega brata Sukkeri Çelebija, neka ga dragi Bog okiti znanjem, vrlinama i moralom” (*Kezâ semi’nâ min ehînâ Sukkerî Çelebi zeyyenehu Allahü Teâlâ bi-zîneti’l-ilmî ve’l-kemâl ve’l-edeb* (fol. 83)). Ovaj zapis slijedi nakon izlaganja o tome da glagolska imenica (*masdar*) ne sadrži zamjenicu³¹ i da se stoga u tumačenju njenoga značenja na turskom jeziku ne pojavljuje riječ “er”³².

³⁰ Osman Šugli navodi oblike za imena oruđa koja su trilitera. To su: *mif’alun, mif’âlun* i *mif’âletun*.

³¹ To jest, ne označava lice i vrijeme vršenja glagolske radnje.

³² U starim udžbenicima arapskog jezika, koji se spominju u ovome radu, stajao je uz arapski oblik jedne gramatičke kategorije (na primjer *كتب*) i prevodni ekvivalent na turskom jeziku “yazdı bir er” (napisala je jedna osoba muškoga roda), te su učenici uporedo memorisali i arapski oblik i njegovo značenje. Vidi: Betül Can, 2010: 312. U turskom prevodu riječ “er” označavala je vršioca radnje. Ovaj njen oblik govorio je učeniku da je vršilac radnje muška osoba u jednini i da je gl. radnja u aktivu.

Šuglijeva izjava da je tako naučio od Sukkerîja zanimljiva je ne samo zato što imenom spominje osobu od koje je učio već i stoga što je ta osoba Zekerijâ Sukkerî, sarajevski pjesnik iz druge polovine 17. stoljeća³³.

RASPRAVE I KONTRASTIRANJE JEZIKA

Naprijed smo pokazali kako je Osman Šugli na kraju diskusije o glagolima čuđenja ili divljenja uporedio arapski i turski jezik. On je jednu gramatičku kategoriju iz arapskog jezika koja se, sudeći po njegovim riječima, smatrala kompliciranom, nastojao objasniti ukazujući na to kako se njeno značenje izražava u osmansko-turskom jeziku.

To nije jedini primjer u ovome komentaru da pisac ukazuje na kontrastivne zanimljivosti različitih jezika. Tako je postupio u izlaganju o odnosnom imenu u arapskom jeziku (*ismu 'l-mensûb*). Uključio je sažeto kazivanje o tome kako se u perzijskom i turskom jeziku izvode riječi odnosnog značenja i pokazao je njihove oblike. Definirao je da u perzijskom jeziku umjesto arapskog sufiksa *yâ-i müşeddede* dolazi sufiks *-mend* i egzimplificirao riječima: *izzet-mend, se'âdet-mend, hakikat-mend, hüner-mend, mahabbet-mend, merhamet-mend* (*Fârsde ise esmâ'-i mensûbiyye yâ-i müşeddede yerine lafz-i mend getürülüp nisbetlenür. 'Izzet-mend gibi, se'âdet-mend gibi, hakikat-mend gibi, hüner-mend gibi, mahabbet-mend gibi, merhamet-mend gibi. Ve kıs 'alâ haze'l-lafz gayrı hâ'ulâi'l-mezkûre* (fol. 114)).

Za turski jezik definirao je da umjesto arapskog sufiksa *yâ-i müşeddede* dolazi sufiksa *-lu* i to izlaganje je ilustrirao primjerima koji su istoznačnice navedenima za perzijski jezik: *'izzetlu, se'âdetli, 'akıllı, hakıkathı, hünerli, mahabbetli* (*Zebân-i Türkîde ise esmâ'il mensûbiyye ya-i müşedde yerine lafz-i lu getürülüp nisbetlenür. Leff ü neşr muretteb tariki üzere yine yukaruki misâllerde 'izzetlu gibi, se'âdetli gibi, 'akıllı gibi, hakıkathı gibi, hünerli gibi, mahabbetli gibi.*).

Posve je uobičajen postupak da pisac u komentar unese različita znanja kojima je vladao³⁴, zbog čega se komentar može promatrati (i) kao tekstualna cjelina u kojoj je komentator nastojao umješno rasporediti što više svoga znanja. U tom smislu nije neobično da je Osman Šugli u jednom dijelu komentara pokazao svoje poznavanje perzijskog jezika. Pa ipak, potrebno je postaviti pitanje u vezi sa svrhom takvoga širenja izlaganja. Dok bi se u ovome komentaru uporedba arapskog (koji je pred-

³³ O tome da je Zekerijâ Sukkerî živio u Sarajevu do hidžretske 1082. godine (1671.-1672.), za koju se izvori slažu da je doba njegovoga dolaska u Istanbul vidi Amina Šiljak-Jesenković, 1996: 75–98.

³⁴ Bilal Erbil, 2014: 294.

metni jezik) i osmansko-turskog (koji je metajezik) mogla razumjeti kao glotodidaktički postupak, to jest namjera pisca da čitaocu približi arapski, to što je uključio treći jezik (perzijski), i to samo na ovome mjestu u komentaru, udaljava ne podupire tu misao.

Uočljivo je da je pisac perzijske i turske primjere naveo, kako sam kaže, primjenjujući umijeće *leff ü neşr müretteb* (fol. 114)³⁵, a ostvario ga je navođenjem istoznačnih primjera na perzijskom i osmansko-turskom jeziku. Tim umijećem nije obuhvatio primjere iz arapskog jezika. U izlaganju o odnosnom imenu u arapskom opisao je tu vrstu riječi, njeno značenje je definirao rečenicom *Ma 'nâsî işlemege mensûb bir er* (fol. 113) ("Onaj koji pripada značenju u tvorbenoj osnovi"), naveo je paradigmu odnosno imena *fa 'liyyun* i konstatirao da se na tu paradigmu izvodi nebrojeno mnogo riječi (*mevzûnî ise haddan bîrûndur*) te izlaganje završio riječima: "Tako se odnosnim imenom izražava sve ono što pripada gradovima i kasabama. Poslušaj nekoliko [primjera] koji mi bez određenoga reda padaju na pamet." (*Hattâ şehirlere ve kasabalara bi 'l-cümle nisbet olanlar ism-i mensûblardur. Şikeste-beste hâtırumda olanlaruñ birkaçısıdur. Pes heman diñle:*)

Primjeri su: *Mostariyyun, Ujiçeviyyun, Belgradiyyun, Mekiyyun, Mediniyyun, Şâmiyyun, Misriyyun, Koneviyyun* itd.

Odnosno ime u arapskom pisac je egzimplificirao jedino *nisbom*, izvedenicom koja po svojoj sintaksičkoj funkciji lako postaje imenica, a po semantičkoj najčešće označava (individualni) identitet osobe preko njene pripadnosti jednom geografskom prostoru, i s tim značenjem ta se imenica ugrađuje u lična imena. Primjeri iz perzijskog i turskog jezika riječi su pridjevskog značenja izvedene iz općih imenica od kojih su sve arapske riječi aktivne u onovremenom vokabularu osmansko-turskog i perzijskog jezika. Prema tome, jasno je da te riječi u arapskom mogu postati odnosno ime odgovarajućim jezičkim postupkom. Što se tiče značenja, ono koje imaju primjeri navedeni za arapski jezik (pripadnost jednom geografskom prostoru, kao "Mostarac") (*Mostariyyun*) ne može se postići u perzijskom pomoću sufiksa *-mend* (*Mostar-mend), dok se u turskom može postići pomoću sufiksa *-lu/-lı* (Mostar-lı).

Zbog svega toga stječe se dojam da cilj ovoga uspoređivanja jezika nije da se učeniku približi arapski jezik, već da pisac ukaže na jednu metodu (kontrastivnu metodu) u promišljanju jezika i gramatičkih kategorija.

Taj postupak Osmana Šuglija da jedan gramatički oblik uspoređuje u tri jezika, potrebno je dovesti u vezu s poimanjem jezika u osmanskoj,

³⁵ Ovo umijeće podrazumijeva navođenje nekoliko riječi po određenom redu u dva niza (u dvije tekstualne cjeline), što se, na primjer, u poeziji postiže u dva polustiha.

odnosno islamskoj kulturi: jezik je sredstvo koje pomoću glasova i značenja predstavlja pojam (njegovo postojanje i njegov oblik). “Postojanje je ‘univerzalna istina’ i ne mijenja se prema vjerama i narodima.”³⁶ Stoga različiti jezici imaju svoj način da jezički oblikuju postojanje, a “mijenjanje jezika ne utječe na postojanje i oblik pojma”³⁷. To gledište poticajno je za izučavanje i savladavanje jezika metodom kontrastiranja.

I doista, Osman Šugli svoje izlaganje o odnosnom imenu nije završio ovom uporedbom već je nastavio riječima:

Ve heman bu üç dile munhasır degıldür. Belki yetmiş iki dilde esmâ'il mensûbiyye mevcûddur. Ancak bilen bilür. Billuri bilmeyen sırça sanur.

Šugli ovdje izjavljuje da “odnosno ime nije karakteristika samo ova tri jezika” već da ono “postoji, možda, u 72 jezika”, drugim riječima, da ta gramatička kategorija postoji u svim jezicima svijeta. Broj od 72 jezika u vezi je s vjerovanjem da su svi jezici svijeta nastali iz jednoga kojim su se sporazumijevali svi ljudi do Božije odredbe da progovore na različitim jezicima kako se ne bi mogli sporazumjeti i nastaviti graditi Babilonsku kulu koja je simbol ljudske oholosti i nezahvalnosti Bogu. Prema tom vjerovanju, broj od 72 jezika odnosi se na 72 skupine ljudi, koliko ih je bilo u vrijeme gradnje Babilonske kule, a svaka od njih okupljala je potomke po jednoga od 72 unuka (potomka) Božijeg poslanika Nûha³⁸. Stoga broj 72 u islamskoj tradiciji označava nepreglednu brojnost.

Jasno je da broj od 72 jezika u Šuglijevom komentaru ukazuje na to vjerovanje na koje se nailazi i u nekim drugim umotvorinama osmanske kulture. Tako se 72 jezika spominju u prvim stihovima Hasan-dede, bektashijskog pjesnika iz 16. stoljeća: *Eşrefoğlu al haberi / Bahçe biziz bağ bizdedir / Biz de Mevlânın Kuluyuz / Yetmiş iki dil bizdedir*³⁹. (Ti koji si najodabranije stvorenje, neka znaš, mi smo bašča plodovi su u nama, i mi smo robovi Gospodara, sedamdeset dva jezika su među nama.)

³⁶ Şükran Fazlıoğlu, 2002: 1.

³⁷ “Dil hem nesnenin gerçekliğini hem de imajını ‘ses’ ve ‘anlam’ yönünden temsil eden bir âlet olduğundan, dilin değişmesi ne nesnenin gerçekliğini ne de imajını değiştirir. Öyleyse gerçekliğin ve bu gerçekliğin imajının farklı dillerde ifade edilmesi yalnızca bu dilleri konuşan insanlar açısından belirli bir önemi hâizdir”. Navedeno prema: İhsan Fazlıoğlu, 2003. Dostupno na www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php? U istom radu İhsan Fazlıoğlu kaže da je Mesud bin Ahmed (um. oko 1375.) isticao kako je “u osnovi svih jezika značenje i kako se razlike među jezicima pojavljuju u manifestaciji jezika”.

³⁸ Sargon Erdem, “Babil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 394.

³⁹ Dostupno u filmu *Anadolunun Kayıp Şarkıları* Nezih Ünen. Pristupljeno 11.7.2015.

Junus Emre u svojim stihovima spominje 72 naroda: *Bir kez gönül yıktın ise / Bu kıldığın namaz değil / Yetmiş iki millet dahi / elin yüzün yumaz değil*⁴⁰. (Ako si jedno srce povrijedio, to što obavljaš nije molitva, tvoj obraz i tvoje ruke više ne može oprati ni 72 naroda ovoga svijeta.)⁴¹ Ovi se stihovi Junusa Emrea tumače kao opomena da su svi ljudi pred Bogom jednaki, a to značenje donosi i izreka *Yetmiş iki milleti bir göz ile görmeyen, halka müderris olsa da hakikate asîdür*. (“Onaj ko istim očima ne gleda na 72 naroda, makar bio muderris (profesor) ljudima, uistinu je onaj koji se ne pokorava istini.”)

Broj od 72 skupine ljudi u islamskim izvorima vjere susreće se u jednom hadisu u kojem Poslanik islama kaže da se jevrejski narod podijelio u 72 skupine, a da će se njegovi sljedbenici podijeliti u 73 skupine od kojih će sve, osim jedne, dopasti Pakla⁴².

Što se tiče modalne riječi *belki* (“možda”) u rečenici u kojoj Šugli iznosi gledište o postojanju odnosnog imena u 72 jezika svijeta (odnosno, u svim jezicima svijeta), njegova funkcija je da se iskaže ograničenost ljudskog znanja. Na to značenje jasno ukazuje rečenica koja slijedi: *Ancak bilen bilür*. (“To zna Onaj koji zna.”) kojom Šugli privodi kraju ovo izlaganje a završava ga izrekom *Billuri bilmeyen sırça sanur* – “Ko ne zna za gorski kristal, misli da je staklo”.⁴³ Ovom je izrekom pisac pokazao da je svrha ovako koncipiranoga izlaganja o odnosnom imenu poticaj da se jezik, ali i općenito sve pojave, spoznaju detaljnim promatranjem i upoređivanjem.

KNJIGE KOJE JE ŠUGLI U KOMENTARU SPOMENUO

Da bi komentar postigao svoju svrhu, pisac je trebao pomno odrediti način izlaganja, te količinu i vrstu podataka koje će ponuditi. U

⁴⁰ Dostupno na <http://www.yunusemre.gov.tr/index.php/tr/eserleri/siirleri/bir-kez-goenuel-y-kt-n-ise> Pristupljeno 11.7.2015.

⁴¹ Premda nije izravno u vezi s našom temom, zanimljivo je spomenuti navod Radoslava Katičića (1992: 290) da starim Slavenima jezik znači “narod”. Katičić pokazuje da su to preneseno značenje jezika dugo čuvali glagoljaši, poput popa Martinaca koji je još 1493. godine pisao o Turcima: “Nalegoše na jezik hrvatski”.

⁴² U već spomenutom enciklopedijskom članku (Sargon Erdem, “Babil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 394) hadis poslanika Muhammeda naveden je prema zbirci Tirmizi, “İmân”, 18.

⁴³ Nastojeći da utvrdimo raširenost ove izreke pronašli smo podatak da ju je, u nešto izmijenjenom obliku, upotrijebio Hamdullah Hamdi (15. stoljeće) u svojoj poznatoj mesneviji *Yusuf ü Züleyha: Bilmeyen andelibi* (slavuj) *serçe sanur / Türk billûru görse sırça sanur*. (“Ko ih ne umije razlikovati za slavuja misli da je vrabac, kad neuk seljak vidi gorski krista, misli da je staklo.”) Navedeno prema *Tarama Sözlüğü* (V: O–T), 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 3458.

komentarima pisanim u pedagoške svrhe izlagalo se jednostavnim jezikom kako bi korisniku bilo jasno znanje koje mu se prenosi⁴⁴. Zbog potrebe da se dobro odredi njihov obim i da budu usklađeni s nivoom znanja onih kojima su namijenjeni, u komentarima jezičkih djela ne navode se detalji i izuzeci⁴⁵. Osman Šugli je mjestimično skratio izlaganje riječima “značenje ovih oblika je razvidno, nema potrebe pisati ga ovdje” (fol. 84, 85, 87, 89, 91, 92, 97, 101, 109, 111, 113). Ponegdje je čak izostavio navođenje primjera za izlaganu gramatičku kategoriju, a kao opravdanje za takav postupak na jednom je mjestu izrekao nastojanje da ne bude opširan (*tatvil-i kelâm lâzım gelmesün içün* (fol. 85)). Premda se takvom izlaganju može prigovoriti da je apstraktnije, potrebno je reći da je za gramatičke kategorije o kojima je on u svome djelu kratko govorio Šugli često upućivao čitaoca na izlaganja “u knjigama o arapskom jeziku” (*kutub-i ‘arebiyyede*) (fol. 78, 85, 90, 95, 113, 115, 116). Šugli je dakle ne samo koncepcijom izlaganih tema već i načinom tumačenja svake od njih želio postići praktičan udžbenik.

Osim ovakvih općenito datih uputa na literaturu Osman Šugli je na više mjesta po naslovu ili piscu naveo djelo u kojem se detaljnije obrađuje konkretna gramatička kategorija, kao uputu čitaocima koji žele steći više znanja. i to je bio običaj u komentarima jer je pisac tako pokazivao da “ne zanemaruje one korisnike svoga djela koji žele naučiti više od ponuđenoga, a time on zauzima stav odgovornoga učitelja”⁴⁶. Predstaviti ćemo u nastavku rada jezikoslovna djela na koja se Šugli pozivao.

el-Emsile el-Muhtelif (fol. 67, 70). Osman Šugli svome komentaru daje ton kojim podržava tok izlaganja, opće stavove i podjele što ih je ponudio pisac ovoga izvornog djela koje je predmet njegovoga komentara. Šugli je time pokazao da štiti piščev autoritet, a to je uobičajeni odnos komentatora prema piscu izvornoga teksta⁴⁷. Osman Šugli se dosta često poziva na *musannifa*, kako imenuje nepoznatog pisca osnovnog teksta⁴⁸. Tom imenovanju redovno je dodao izraz počasti *hazretleri* – njihovo gospodstvo, on visokočasni. Premda se može pretpostaviti da su neki od brojnih komentara vremenom zauzeli u nastavi mjesto izvornog udžbenika *Emsile*, od njega se očito nije odustajalo već je stoljećima zadržan kao temeljni udžbenik. Stoga se može reći da se općenito

⁴⁴ Ahmet Tanyıldız, 2014: 172.

⁴⁵ Hülya Canpolat Taşçı, 2010: 82.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Glenn W. Most, 2014: 458.

⁴⁸ *Musannif* je arapski paticip aktivni u značenju “pisac”, “autor”, “sastavljač”.

udžbenici iz kojih se učio jezik u osmanskim medresama nisu mijenjali već su se samo u nastavi događale neke manje izmjene⁴⁹.

el-Misbâh fi el-Nahv (fol. 65) napisao je Nâsır b. Abdüsseyyid b. Ali el-Mutarriẓî (um. 1213). U medresama se po ovome djelu učilo nakon što se savlada Đurđanijeva sintaksa. Veliki je broj komentara napisan na *el-Misbâh fi el-Nahv*⁵⁰.

Merâhü'l-Ervâh (fol. 71) Šugli spominje u odlomku u kojem govori o zamjenicama upoznavajući svoga čitaoca da će “uskoro, ako bude živ i zdrav, o toj temi detaljnije učiti” u tom djelu. U *Merâhü'l-ervâh* je Ahmed b. Ali b. Mesûd (um. 1302) detaljno obradio upravo zamjenice. *Merâh* je bio obavezna literatura na srednjem stepenu učenja arapskog jezika (*iktisâd*) za oblast morfologije (*sarf*)⁵¹. Šuglijeva napomena pokazuje da je on svoj komentar koncipirao tako da se u procesu učenja arapskog jezika obrađuje prije *Merâhü'l-ervâh*⁵².

Na djelo Šâfiye (fol. 77, 115) uputio je one korisnike svoga komentara koji žele još bolje savladati pitanje korijena i izvedenih riječi u arapskom. To je kraći naziv za udžbenik iz arapske morfologije *Şâfiye fi el-tasrîf* Ibn el-Hâdžiba (um. 1249)⁵³. Izučavao se na naprednom nivou srednjeg stepena (*ileri iktisâd*) ili na visokom stepenu (*istiksâ*), kada se čitao uporedo s komentarima⁵⁴.

Šugli je na više mjesta učenike uputio na *Kâfiye* (fol. 73, 107, 109), sažeto djelo iz područja sintakse arapskog jezika koje je pod naslovom *el-Kâfiye fi el-Nahv* napisao također Ibn el-Hâdžib. Kao što je Šâfiye bio jedan od temeljnih udžbenika za arapsku morfologiju, tako je *Kâfiye* bio možda i najvažniji udžbenik za sintaksu⁵⁵, a izučavao se na srednjem nivou srednjega stepena (*orta iktisâd*)⁵⁶.

Uporedo uz preporuku da izuče *Kâfiye* Šugli je učenike na jednom mjestu (fol. 77) uputio i na djelo koje naziva *Câmî*. Riječ je o komentaru na *Kâfiye* koji je pod naslovom *el-Fevâid el-Ziyâiyye* napisao Mula Džâmî (um. 1492)⁵⁷. Taj se komentar koristio u medresama kao udžbenik

⁴⁹ Şükran Fazlıoğlu, 2002.

⁵⁰ Şükran Fazlıoğlu, “Manzûme fi tertîb...”, 7.

⁵¹ Şükran Fazlıoğlu, “Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde fi el-kutub el-mehûre fi el-ulûm*'una göre...”, 16.

⁵² *Merâhü'l-Ervâh* je s arapskog na turski jezik preveo İbn Kemal Paşa (um. 940/1534).

⁵³ Ibn el-Hâdžibovo puno ime je Džemâluddîn Osmân b. Omer.

⁵⁴ Şükran Fazlıoğlu, “Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde fi el-kutub el-mehûre fi el-ulûm*'una göre...”, 15.

⁵⁵ Şükran Fazlıoğlu, “Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde fi el-kutub el-mehûre fi el-ulûm*'una göre...”, 18. Mefail Hızlı, 2008: 34. Dursun Hazer, 2002: 289.

⁵⁶ Şükran Fazlıoğlu, 2002; İsta, “*Manzûme fi tertîb...*”, 7.

⁵⁷ Vidi npr. Şükran Fazlıoğlu, “*Manzûme fi tertîb...*”, 5.

za sintaksu na naprednom nivou srednjeg stepena (*yukarı iktisâd*) nakon što se izučī *Kâfiye*⁵⁸ i bio je tako široko u upotrebi da je poznatiji po imenu svoga pisca, kako ga je i Osman Šugli spomenuo⁵⁹.

Ovaj pregled pokazuje da je Šugli čitaoce svoga djela uputio na najpoznatije udžbenike arapskog jezika koji su se koristili u medresama. Oni su se svakako koristili i u lokalnim učilištima, pa je poznato, na primjer, da se “sve do kraja 19. i početka 20. stoljeća arapski jezik na prostorima BiH izučavao po klasičnim arapskim udžbenicima, među kojima su najviše u upotrebi bili *Emsile*, *Avâmil*, *Kâfiye*, *Šâfiye*” i druge⁶⁰. Osman Šugli je tu literaturu dobro poznao, a ta sprema bila je uvjet za pisanje komentara – biti u stanju govoriti o jednoj nauci značilo je dobro poznavati određene tekstove koji su o toj nauci napisani⁶¹.

Na koncu treba reći da je Šugli mjestimično upućivao čitaoce na druge listove svoga djela, kao što se može vidjeti u narednim zapisima:

Bunun sa'ir bahisleri lem yef'al lafzının zeylinde mezkûrdur döndürmege hâcet yok (fol. 89).

“Drugi podaci o ovome obliku navode se na mjestu na kojem je obrađen *lem yef'al*, nema potrebe da se to ovdje ponovo čini”.

Te'accübün ma'nâ-yı lugavî ve istulâhısı ve 'adem tasarrufı yukarıda beyân olındığı gibi aynile bunda dahi öyledür. 'Ârife yekfî el-işâre (fol. 111)

“Rječničko i terminološko značenje, kao i upotreba [ovoga oblika] objašnjeni su naprijed. Ovdje je sve to isto.”

Zanimljivo je primijetiti da je Šugli upravo ovaj navod zaključio izrekom *'Ârife yekfî el-işâre!* “Pametnom je dovoljan i mig” (fol. 111). Ona nije ništa drugo već poticaj učenicima da arapski jezik uče izvođenjem zaključaka putem analogije.

ZAKLJUČAK

Jedno od obilježja komentara uopće jest da su se pisali u pedagoške svrhe. Za komentare iz oblasti književnosti i jezika koji su u osmanskoj kulturi nastajali u 16. i narednim stoljećima ističe se da im je temeljna svrha pedagoška. To je posve sigurno za one što predstavljaju preradu nekoga

⁵⁸ Dursun Hazer, 2002: 286.

⁵⁹ Mula Džamijev komentar je na turski jezik preveo Kurt Muhammed Efendi (um. 1587.). Mefail Hızlı, 2008: 34.

⁶⁰ Enes Durmišević, 2014: 210.

⁶¹ İhsan Fazlıoğlu, 2003.

djela koje se koristilo kao literatura u medresama. Takav je komentar trebao sadržavati, osim općih pedagoških elemenata još i neke koji se tiču metodike i didaktike. Koliko je pak pisac takvoga komentara morao biti upućen u opće i specifične oblasti nauke kojoj komentar pripada i u kojoj se to mjeri može vidjeti u samome tekstu, pitanja su što smo ih uzeli kao vodilju u ovome radu. Pristupili smo im čitajući komentar koji je na knjigu *Emsile*, to jest temeljni udžbenik arapskog jezika u prvoj fazi obrazovanja u osmanskim medresama, napisao na osmansko-turskom jeziku Osman Šugli u Sarajevu 1669. godine.

Šuglijevu spremu iz oblasti nauke o jeziku vidjeli smo u dva nivoa. Jedan se ogleda u njegovu odgovornu odnosu prema budućim korisnicima komentara za koje je svoja izlaganja redovno oprimjerio, arapske primjere dao s prevodnim ekvivalentima na turskom, jezikoslovnu terminologiju protumačio preko rječničkih značenja te u svojim sažetim izlaganjima naveo ona djela u kojima zainteresirani korisnik može naći detaljnije obrađenu izlaganu gramatičku kategoriju. To je prikladan pristup onima koji su na početku učenja arapskog jezika, a pisac ga je mogao primijeniti vođen svojim poznavanjem arapske gramatike i literature o toj temi.

Drugi nivo koji odražava Šuglijevu spremu u oblasti jezikoslovlja jesu njegovi osvrti na pojedina jezička pitanja u kojima komentira gledišta klasičnih jezikoslovaca, ali i drugih učenjaka koji su o njima pisali. U tim dijelovima teksta pisac redovno istupa sa svojim mišljenjem, mjestimično čak i strogim stavom. Ti osvrti sadrže važne detalje o procesu istraživanja kroz koji je pisac prošao da bi napisao komentar, o njegovom obrazovanju, preokupacijama i ciljevima koje je želio postići. Tako upućenost Osmana Šuglija u klasično jezikoslovlje zorno pokazuje opis rječničkog značenja imenice *masdar* kao “mjesta na kojem (sa kojeg) se pojave *deve*”. Da bi se razumjelo značenje ove sažete definicije u Šuglijevom komentaru, potrebno je sagledati je u svjetlu klasičnog jezikoslovlja. Rasprave o nekim gramatičkim kategorijama potvrđuju da je Šuglijev tekst više od udžbenika namijenjenoga učenicima – da je to komentar. Šugli je u svoj komentar umješno uklopio preporuku da se, kako jezik tako i sve druge pojave, spoznaju detaljnim promatranjem i njihovim međusobnim upoređivanjem.

Upoređivanje komentara s tekstom na koji je napisan i s njim gradi odnos po vertikali, potom s drugim tekstovima s čijim se tematikama dodiruje i gradi odnose po horizontali u svrhu sagledavanje njegove vrijednosti i mjesta u toj mreži tekstova moguće je samo nakon što se izvrši detaljna analiza predmetnog komentara i otkriju u tekstu implicitno prisutna pitanja. To smo nastojali pokazati u ovom radu.

LITERATURA

- Can, Betül. "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri". *EKEV Akademi Dergisi* 44 (2010): 305–320.
- Canpolat Taşçı, Hülya. "Türkçede edebî şerhlerde amaç ve yöntemler". *Eski Edebiyat Çalışmaları IX. Metnin hâlleri: Osmanlı'da telif, tercüme ve şerh*. (Haz. Hatice Aynur ve diğerleri). İstanbul: Klasik. (2014): 72–97.
- Demir, İsmail. "Sarf Bilgisi ve Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî'nin *Er-Rrisâle fi Temeyyuzi'l'-Ebvâb* adlı eserinin edisyon kritiği." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014): 60–80.
- Durmišević, Enes, *Uvod u razvoj pravne misli u Bosni i Hercegovini*. Pravni fakultet u Sarajevu. Sarajevo 2014.
- Erbil, Bilal. "Aynı yüzyılda yaşamış iki şarihin şerh anlayışlarının mukayesesi (Südf-i Bosnavî ve Sürûrî)". *Eski Edebiyat Çalışmaları IX. Metnin hâlleri: Osmanlı'da telif, tercüme ve şerh*. (Haz. Hatice Aynur ve diğerleri). İstanbul (2014): 294–307.
- Erdem, Sargon. "Babil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul 1991. s. 392–395.
- Fazlıođlu, İhsan. "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*. (2003) 3: 151–184. www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?
- Fazlıođlu, Şükran. "Manzûme fî tertîb el kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları". www.ihsanfazlioglu.net/Sukran_Fazlioglu/ Posjećeno 4.6.2015.
- Fazlıođlu, Şükran. "Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde fî el-kutub el-mehûre fî el-ulûm*'una göre bir medrese talebesinin ders ve kitab haritası." www.ihsanfazlioglu.net/Sukran_Fazlioglu/NebiEfendiZade.pdf. Posjećeno 4.6.2015.
- Fazlıođlu, Şükran. "Language as a Road to the Being: Language Analysis and Practice of Arabic in the Ottoman Period". *The panel: The Arabic Linguistic Tradition: Methodology and Paradigm*. MESA 2002. November 22 (Sunday). www.ihsanfazlioglu.net/Sukran_Fazlioglu/LanguageRoad-TR.pdf. Posjećeno 4.6.2015.
- Fazlıođlu, Şükran. *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-ilahiyye fi mevzuat el-ulum el-luğaviyye)*. Tokatlı Hasan ođlu Lütfullah [Molla Lütfi], *Eleştirel Metin ve İnceleme*. Kitabevi. İstanbul 2012.
- Gerlegez, Adem. *Kuyucaklı Abdullah Efendi, Emsile Şerhi ve Fiil-i Te'accüb Risalesi (İnceleme ve Tahkik)*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 2008.
- Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002): 274–293.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *T. C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25–46.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* Historijskog arhiva Sarajeva. Svezak drugi. Obradio Haso Popara. Al-Furqan Fondacija za islamsko nasljeđe i Historijski arhiv Sarajevo. London–Sarajevo 1433/2011.
- Katičić, Radoslav. *Novi jezikoslovni ogleđi*. Školska knjiga. Zagreb 1992.
- Kur'an*. Preveo Besim Korkut. Orijentalni institut u Sarajevu. Sarajevo 1977.

- Most, Glenn W. "Şerhlere kuramsal bir bakış". *Eski Edebiyat Çalışmaları IX. Metnin hâlleri: Osmanlı'da telif, tercüme ve şerh.* (Haz. Hatice Aynur ve diğerleri). Klasik. İstanbul (2014): 452–465.
- Muftić, Teufik. *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*. Udruženje Ilmije u SR BiH. Sarajevo 1973.
- Muftić, Teufik. *Gramatika arapskog jezika*. Ljiljan. Sarajevo 1997.
- Popara, Haso. "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-efe. Šugliji, sinu Ahmedovu – Prilog izučavanju književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 32 (2011): 7–33.
- Shuttleworth Kraus, Christina. "Şerhleri okumak / Bir okuma olarak şerhler". *Eski Edebiyat Çalışmaları IX. Metnin hâlleri: Osmanlı'da telif, tercüme ve şerh.* (Haz. Hatice Aynur ve diğerleri). Klasik. İstanbul (2014): 418–451.
- Šiljak-Jesenković, Amina. "Bošnjački pjesnik Zekerija Sukkeri i njegova epigrafika", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44-45 (1996): 75–98.
- Tanyıldız, Ahmet. "Mesnevî şerhlerine metin merkezli anlam modeliyle bakmak". *Eski Edebiyat Çalışmaları IX. Metnin hâlleri: Osmanlı'da telif, tercüme ve şerh.* (Haz. Hatice Aynur ve diğerleri). Klasik. İstanbul (2014): 168–195.
- Tarama Sözlüğü*. V: O–T. 2. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara 1995.

LANGUAGE VIEWS OF 17TH CENTURY WRITER OSMAN ŞUGLI OF VISOKO

Summary

During the history of the Ottoman literature/literacy there were commentaries and glosses which were as used as the primary authorial texts commented upon by the former ones. The numerous commentaries upon the text known as the *Emsile* can be considered to have belonged to such a category of commentaries and glosses. The *Emsile* was the bulwark of the education of the Arabic language at the entry level of the Ottoman medreses. One commentary to the *Emsile* was written in 1669 in Sarajevo by Osman Şugli. Having been an auxiliary tutor of the Arabic language and other scholarly disciplines in the Gazi Husrev Bey medrese in Sarajevo, Osman Şugli was certainly enticed by his teaching experience in the Gazi Husrev Bey medrese.

The question propelling this paper was: what was the level of the knowledge of the Arabic language and the philological disciplines possessed by Osman Şugli in the capacity of writer of his commentary on *Emsile*? In this paper we focused on those parts of Şugli's commentary which illustrate its writer's command of the language problems and philology. One can conclude that

Şugli's language views were shaped following the path of the great Arab philologists such as Halil b. Ahmad, Sibawaih, Ahfaş (8th -9th ct. A. D.). Also, it can be concluded that Şugli was well versed into the literature dealing with the Arabic language which was written after the era of the great classical Arab philologists. It is proven how Şugli's approach to language was critical one. This conclusion is purported by the clearly stated Şugli's authorial views on the problems he commented upon.

Key words: 17th century, Bosnia, Osman Şugli, philology.